

**A Statistical-Analytic Examination of Golden-Chain Hadiths
Regarding Beliefs (Except the Problem of Imamate)
in ‘*Uyūn Akhbār al-Riḍā*’**

Seyedeh Mona Mousavi¹

Abstract

Doctrinal hadiths (those concerned with beliefs), which reflect the involvement of the Imams in theological discussions and the development and reinforcement of the Shiite theological school, highlight the significance and status of hadiths within transmitted theology (*al-kalām al-naqlī*). Among these are the golden-chain (*silsilat al-dhahab*) hadiths, which, if their chain of transmission is authenticated—concerning the non-infallible transmitters—are among the most reliable and valuable hadiths in Imāmī tradition. This justifies reliance on them, and their examination contributes to the affirmation and enrichment of transmitted Shiite theological evidence. ‘*Uyūn Akhbār al-Riḍā*’ includes such hadiths, encompassing both doctrinal and non-doctrinal content. In this study, the hadiths related to doctrinal topics (other than imamate), such as faith (*īmān*), monotheism (*tawḥīd*), the attributes of God, the characteristics and status of the Prophet, the angels, and other related issues, were identified, described, and then subjected to qualitative and quantitative analysis. The content of the 94 hadiths identified in this context affirms Shiite doctrinal teachings or responds to objections raised against them. The statistical and analytical examination of these hadiths not only provides strong evidence for the antiquity and authenticity of Shiite beliefs from the era of the Imams’ presence, but also indicates the longstanding and frequent transmission of these teachings and their importance to the Imams.

Keywords: the golden chain (*silsilat al-dhahab*), ‘*Uyūn akhbār al-Riḍā*’, transmitted theology, doctrinal skepticism, monotheism.

الأبحاث الكلامية

فصلية - علمية بحثية

السنة الثانية عشرة، العدد السادس والاربعون

ربيع الأول - جمادى الأول ١٤٤٦ق

أحاديث سلسلة الذهب العقائدية (عدا مسألة الإمامة) في عيون أخبار الرضا «دراسة إحصائية تحليلية»

سيدة منا الموسوي^١

الملخص

الأحاديث العقائدية التي تبين ولوج الأئمة عليهم السلام في المسائل الكلامية وتعزيز المكتب الكلامي الشيعي تكشف عن قيمة الحديث ومكانته في الكلام النقلي. في هذه الأثناء هناك روايات سلسلة الذهب التي لو اختبرنا صحة أسانيدھا في قسم الرواة غير المعصومين^١ لألفيناها من أقوى روايات الإمامية اعتباراً وقيمة وهذا الأمر يبرز الوثوق بها^٢ ويدفع بالدراسات والمطالعات بشأنها إلى تأييد وإثراء الأدلة والمستندات النقلية للكلام الشيعي. توجد روايات بهذه الميزة في «عيون أخبار الرضا» ذات مضامين عقائدية وغير عقائدية. يستعرض المقال الراهن الأحاديث في الموضوعات العقائدية (عدا موضوع الإمامة) مثل الإيمان، التوحيد، صفات الله تعالى، صفات النبي الأكرم صلى الله عليه وآله ومنزلته، الملائكة وسائر المسائل ذات الصلة. في البداية يقدم الكاتب وصفاً لمحتوى المقال ثم دراسة تحليلية كمية ونوعية. تؤيد مضامين ٩٤ رواية متاحة في هذا المجال التعاليم العقائدية الشيعية أو تعنى بالرد على الشبهات. تبين الدراسة الإحصائية التحليلية لهذه الأحاديث أنها مضافاً إلى كونها تشكل تأييداً قاطعاً على قدم المعتقدات الشيعية وأصالتها منذ عصر حضور الأئمة عليهم السلام، فإن قدم التعاليم الشيعية وتواتر نقلها يبين أهميتها عند الأئمة عليهم السلام.

الألفاظ المحورية

سلسلة الذهب، عيون أخبار الرضا، الكلام النقلي، الشبهات العقائدية، التوحيد.

١. أستاذ مساعد في قسم الدراسات الشيعية في كلية الإلهيات جامعة قم (smona.mousavi@qom.ac.ir)

تحقیقات کلامی

فصلنامه علمی پژوهشی

انجمن کلام اسلامی حوزه

سال دوازدهم، شماره چهل و ششم، پاییز ۱۴۰۳

بررسی آماری - تحلیلی احادیث سلسله‌الذهب اعتقادی (غیر از مسئله امامت) در عیون اخبار الرضا

سیده منا موسوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۷

تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

چکیده

احادیث اعتقادی که بازتاب ورود امامان در مسائل کلامی و ایجاد و تقویت مکتب کلامی شیعه است، ارزش و جایگاه حدیث را در کلام نقلی آشکار می‌سازد. در این میان، روایات سلسله‌الذهبی وجود دارد که در صورت اعتبارسنجی سند آن‌ها در بخش راویان غیر معصوم، از یقینی‌ترین و ارزشمندترین روایات امامیه هستند که این، اعتماد به آن‌ها را موجه ساخته و بررسی و مطالعه پیرامون آن‌ها به تأیید و غنی‌سازی ادله و مستندات نقلی کلام شیعی می‌انجامد. روایاتی با این ویژگی در عیون اخبار الرضا، با محتوای اعتقادی و غیراعتقادی وجود دارند. در مقاله حاضر، احادیث، در موضوع‌های اعتقادی (غیر از موضوع امامت)، از قبیل ایمان، توحید و صفات خداوند، صفات و جایگاه پیامبر اکرم، ملانکه و دیگر مسائل مرتبط به شمارش درآمد و پس از توصیف محتوایی، مورد بررسی و تحلیل کیفی و کمی قرار گرفت. محتوای ۹۴ روایت به‌دست آمده در این باره، تأیید آموزه‌های اعتقادی شیعه و یا ناظر به پاسخ شبهات در آن زمینه است. پژوهش آماری - تحلیلی حول این احادیث افزون بر آن‌که تأیید محکمی بر قدمت و اصالت اعتقادات شیعه از دوره حضور ائمه را به دست داد، همچنین قدمت و پی‌درپی نقل شدن آموزه‌ها، اهمیت آن‌ها نزد ائمه را رسانید.

واژگان کلیدی

سلسله‌الذهب، عیون اخبار الرضا، کلام نقلی، شبهات اعتقادی، توحید.

مقدمه

عیون اخبار الرضا، یکی از مهم‌ترین مجموعه‌های روایی شیعی است که شیخ صدوق در قرن چهارم، یعنی حدود یک قرن و نیم بعد از شهادت امام رضا جمع‌آوری و در ۶۹ باب (۳۰ باب در جلد اول و ۳۹ باب در جلد دوم) تنظیم کرده است. ده باب اول کتاب، درباره شخصیت امام رضا و مباحث پیرامونی آن حضرت است و از باب یازدهم، سخنان امام در موضوع‌های گوناگون و احتجاج‌ها و مجالس آن حضرت نقل شده است، البته، در لابه‌لای ابواب دیگر نیز درباره شخص امام رضا باب‌هایی اختصاص یافته است (ر.ک: صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۴۵، ۵۱، ۶۱، ۶۵ و...). عیون، جمع عین به معنای برگزیده، نخبه، نادره یا برجسته است (ابن منظور، ۱۴۰۴، ۱۳: ۳۰۳؛ جوهری، ۱۴۰۷، ۶: ۲۱۷۰). از این رو واژه «عیون» در نام این کتاب، می‌تواند اشاره به این باشد که در بردارنده مجموعه‌ای بی‌نظیر در باب تاریخ زندگی، مناظرات و سخنان امام هشتم و یا به نقل ایشان از پدران بزرگوارشان به‌ویژه از پیامبر ﷺ است که در موضوعات مختلف کلامی، تاریخی، فقهی، اخلاقی، تربیتی، و بهداشت و سلامت گردآوری شده است. در این کتاب نکته‌های ناب تفسیری، اشعار زیبای امام هشتم و اشعار برخی از شاعران در مورد ایشان و اهل بیت (ع) وجود دارد و در مجموع دایرةالمعارفی مختصر درباره امام رضا است.

از نظر دانشمندان رجالی و حدیث‌شناس گرچه برخی از روایات این کتاب از حجّیت و اعتبار لازم برخوردار نیست (چنانکه دأب و هدف شیخ صدوق در تألیف این کتاب این نبوده است که فقط روایات صحیح‌السند را جمع‌آوری کند، بلکه صرف نقل و گردآوری اخبار مربوط به امام رضا مدنظر ایشان بوده است (ر.ک: صدوق، ۱۳۸۰، مقدمه مترجم، در ترجمه، ضعف سند برخی احادیث تذکر داده شده است)). ولی غالب احادیث آن را معتبر می‌دانند. این مطلب با توجه به مصدر و مستند قرار گرفتن این کتاب برای جوامع مهم حدیثی متأخرین شیخ صدوق (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۷، ۱: ۸؛ ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۱: ۶ و...)، شخصیت و وثاقت وی نزد رجالیون (ر.ک: نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۸۹؛ طوسی، ۱۴۱۶: ۴۴۲؛ شانه‌چی، ۱۳۷۷: ۱۳۱)، نزدیک بودنش به عصر معصوم و صاحب یکی از کتاب‌های اربعه شیعه (من لایحضره الفقیه) تأیید می‌شود. توجه و اهتمام برخی اندیشمندان به این اثر، در قالب تراجم و شرح نیز بیانگر اهمّیت آن است (برای آشنایی با برخی از این نمونه‌ها، ر.ک: تهرانی، ۱۴۰۸، ۱۳: ۳۷۵). آراسته‌بودن به عجایب و هنر، بهره‌مندی از مطالب بی‌نظیر (اربلی، ۱۳۸۱، ۲: ۲۹۹)، درخشش نور هدایت و جلابخشی به قلوب (عاملی، ۱۴۰۶، ۱۵: ۳۷۶) بخشی از ستودنی‌های

برخی علما درباره این کتاب است. مستندترین و معتبرترین کتاب درباره امام رضا (دکتر احمد مهدوی) و قرارگرفتن آن در کنار نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه به‌عنوان یک مجموعه حدیثی رسمی و اصلی (دکتر بهاء‌الدین خرمشاهی)، از توصیفات اندیشمندان معاصر نسبت به این کتاب است (سایت تلکسیران www.telexiran.com صفحه اطلاعات ۲۵ آبان ۱۳۹۸، سال نود و چهارم، ش ۲۷۴۲۵: ۳)

اما آنچه این کتاب را اهمیت و اعتبار مضاعف می‌بخشد، وجود احادیث قدسی و احادیث سلسله‌الذهب در آن است. وجود تعداد قابل‌توجهی از این سنخ احادیث در این کتاب که غالب آن از امام رضا شروع می‌شود، انگیزه تألیف این مقاله گردید. تا با واکاوی آماری، محتوایی و آغاز و پایان سندی احادیث، نتایجی تحلیلی در تقویت و تأیید معارف شیعی به دست دهد.

۱. روش‌شناسی علم کلام

اهمیت و ارزش والای عقل و تفکر عقلی از منظر دین بر کسی پوشیده نیست. فراخوان‌های مکرر خداوند در قرآن به تعقل در پدیده‌ها و آثار (بیش از سیصد مورد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۵: ۲۵۵)، دعوت از مخالفان برای اقامه برهان (بقره: ۱۱)، تحلیل و تعلیل سرگذشت اقوام (مطهری، ۱۳۷۶، ۸: ۴۱۰ و ۴۱۵)، به‌کارگیری روش استدلال عقلانی در سیره انبیا در مواجهه با مشرکان (انعام: ۷۴-۷۹)، تبیین ارزش و جایگاه عقل در کلمات معصومان (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، کتاب‌العقل)، مناظرات، احتجاجات و بیانات استدلالی معصومان در مسائل اعتقادی برای مراجعان و نیز در برابر دانشمندان ادیان و مذاهب مختلف (ر.ک: خزاز رازی، ۱۴۰۱ق: ۱۱-۱۳؛ صدوق، ۱۳۸۰، ۱: ۱۵۴-۱۷۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۴۹: ۱۷۳ و ۱۲: ۲، ۳ و...)، ژرف‌کاوی‌های امیر مؤمنان در مسائل مختلف معرفتی (سیدرضی، ۱۳۸۹، خطبه ۸۵، ۱۰۹، ۱۷۵، ۱۹۵ و...)، تکریم و تحسین امامان از علم کلام و متکلمان (کشی، ۱۳۸۲، ۲: ۵۴۵؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۱۷۳)، سیره امامان در پرورش راویان متکلم (صدر، بی‌تا: ۳۶۱) و دعوت و تشویق به تفکر و استدلال عقلی و ارشاد به مراجعه به متکلمان دینی (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳ق، ۲: ۲۸۴)، همه گواه بر این است که به‌کارگیری روش استدلال عقلی مورد امضا شارع مقدس است. آیه‌الله جوادی موارد متعددی از کاربرد عقل در اثبات عقاید دینی را نام می‌برد (جوادی، ۱۳۸۱: ۱۵۶-۱۷۰).

اما عقل بشر به جهت محدودیت حوزه ادراکی‌اش، توان درک و تصدیق برخی امور را ندارد (مفید، ۱۴۱۳ق: ۵۷-۵۸)، حتی از غور و تفکر در پاره‌ای از امور نهی شده است (ر.ک: صدوق،

۱۳۹۸ق، باب ۶۷) و تنها جواز ورود به برخی مسائل را دارد. از این رو، برخی متفکران، عقل را بسان چراغ و ابزاری می‌دانند که در کنار وحی، در کشف معارف دین نقش آفرینی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۵۰).

فلاسفه مسلمان نیز با طرح سویه‌های گوناگونِ نیازهای انسان (مانند نیاز به قانون و عدالت اجتماعی، هدایت، سعادت اخروی، معرفت الهی)، بر ضرورت وجود بیانات و حیانی استدلال کرده‌اند؛ چرا که واگذاری این نیازها به عقل بشری، به جهت محدودیت و نارسایی هایش، منجر به دور و مصادره به مطلوب خواهد شد (ر.ک: ابن‌سینا، ۱۳۷۶: ۴۸۷-۴۹۰؛ ابن‌سینا، ۱۳۸۵: ۲۸۴؛ ملاصدرا، ۱۳۸۶: ۲۵۰؛ ملاصدرا، ۱۳۸۳: ۳۷۹؛ ملاصدرا، ۱۴۲۶ق: ۴۳-۴۵).

همچنین قابل توجه است که عمده اعتقادات اختصاصی شیعیان (مانند عصمت، رجعت، بداء، تقیه...)، آن دسته عقایدی هستند که از تأسیس وحی به دست آمده است و اگر تنها حاصل از ادراک عقلی می‌بودند، می‌بایست بیشتر عقلای عالم آن را درک می‌کردند و دیگر از اختصاصات شیعه به شمار نمی‌آمد.

بنابراین می‌توان گفت منبعیت نقل معتبر (قرآن و روایات) برای دانش کلام، فراگیرتر از منبعیت عقل است و در اعتقادات، همواره باید نقل معتبر را چه در نقش مولوی و چه در نقش ارشادی، در کنار خود داشته باشیم. علامه طباطبایی بر این باور است که قرآن، مأخذ هر گونه تفکر اسلامی است (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۸۴) و انسان به‌گونه‌ای آفریده شده است که حتی برای کنترل خود هم نیاز به وحی دارد (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۵، ۱۱۰).

همچنین بنای غالب متکلمان شیعی بر نقل‌گرایی اعتدالی و اعتبار و اصالت عقل در کنار نقل است؛ هر چند گرایش اعتدالی نیز درون خود از طیف ملایمی برخوردار است (از اصالت نقل و بهره‌گیری از استدلال عقلی نزد امثال شیخ صدوق، سید بن طاووس تا اصالت عقل و بهره‌گیری از تأییدات نقلی نزد امثال شیخ مفید، شیخ طوسی، سیدمرتضی، ابن‌میثم...). (ر.ک: مهرنیا و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۲۴-۱۲۹؛ کریمی و برنجکار، ۱۳۹۳: ۸۶؛ گنجور، ۱۳۹۸: ۹۵-۹۶؛ بهبهانی و عارفی، ۱۳۹۳).

به نظر می‌رسد صحیح است که گفته شود در مقام تبیین مسائل اصولی دین، عقل مستقلاً کاشف و راهنما است و بیانات و حیانی، ارشادی هستند و تبیین فروعات و جزئیات مسائل دینی که عقل به طور استقلالی توان ادراک آن را ندارد، به عهده وحی است؛ اما در مقام تبلیغ و ارشاد به مسیر الهی یا دفاع و الزام خصم، شیوه بهره‌گیری از عقل و نقل و تقدّم و تأخّر آن، به نوع مخاطب و

اقتضای زمان بستگی دارد. در این حوزه ممکن است از برهان، موعظه یا جدل استفاده کرد. آموزه قرآنی در این باره چنین است: ﴿ادع الی سبیل ربک بالحکمه و الموعظه الحسنه و جادلهم بالتی هی احسن﴾ (نحل: ۱۲۵). همچنین روش تجربی و تاریخی در این باره می‌تواند کارآیی داشته باشد.

۲. اهمیت و نقش و کارآیی حدیث

یکی از مشکلات اساسی در کلام، فاصله گرفتن از کلام نقلی است. این در حالی است که کلام نقلی به جهت سیراب‌شدن از میراث عظیم آیات و روایات اعتقادی از جایگاه و اهمیت برجسته‌ای در تبیین مسائل کلامی برخوردار است. هر چند اصل در تبیین و دفاع از عقاید، آیات قرآن است. دکتر نصر در این باره می‌گوید: «نخستین زمینه کلام در اسلام، در خود قرآن است؛ زیرا کلام به معنای اصطلاحی مستلزم تدوین ادله عقلی برای تثبیت عقاید ایمانی است و این مشخصه، ذاتی روش بحث قرآنی در موضوع‌های الهیات است (نصر، ۱۳۸۳، ۱: ۱۳۷)؛ اما بی‌شک حدیث که دومین منبع و سند دین‌شناسی و تکیه‌گاه اندیشه‌ورزان است، بدون استمداد و انضمام آن به قرآن، نگرش عمیق و همه‌جانبه به معارف اسلامی میسر نیست. سخن علامه طباطبایی نیز این است که در معارف اسلامی مسئله‌ای به چشم نمی‌خورد، مگر آن‌که متن، براهین و ادله آن در قرآن و حدیث یافت می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۱۱۰). به همین دلیل، اندیشه شیعی معتقد است کتاب خداوند به‌تنهایی کافی نیست.

احادیث اعتقادی که بازتاب ورود امامان در مسائل کلامی و ایجاد و تقویت مکتب کلامی شیعه است، ارزش و جایگاه حدیث را در کلام نقلی آشکار می‌سازد. برخی اندیشمندان بر این باورند که در پرتو روایات بود که علمای بزرگ توانستند با تتبع و تحقیق حکمت اسلامی و علم کلام تدوین کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۲۸۷). از این رو، واکاوی کلام اهل‌بیت در جهت ایجاد افق‌های جدید کلامی و عرضه معارف نو به عرصه معرفت، امری ضروری است. امام رضا می‌فرماید: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا فَقُلْتُ لَهُ فَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ قَالَ يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عِلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا» (صدوق، ۱۴۰۳: ۱۸۰). یکی از مصادیق حفظ و احیای امر اهل‌بیت، نشر معارف و ابلاغ سخنان و علوم ائمه است که مورد تشویق و عنایت ایشان هم بوده است: «نَضَرَ اللَّهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوَعَاَهَا وَبَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يَبْلُغْهُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱: ۴۰۳).

۳. بیان مسئله

حدیث در لغت به معنای جدید و تازه (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲: ۱۳۱؛ جوهری، ۱۴۰۷: ۱: ۱۴۷)

۲۷۸) و در اصطلاح، کلامی است که حاکی از قول یا فعل یا تقریر پیامبر است. اما امامیه، ابر اساس مبانی کلامی خود [فعل و قول ائمه را در شمار حدیث می‌دانند (شانه‌چی، ۱۳۷۷: ۹). از حدیث، به سنت، روایت و اثر هم تعبیر شده است (همان: ۸) و در وجه تسمیه آن گفته شده است که حدیث، نوع خاصی از خبر است که ممکن است به اعتبار مفادش که جدید است (همان: ۹) یا از آن جهت که در تشریع قوانین الهی تازگی دارد، حدیث نامیده شود (شانه‌چی، ۱۳۷۵: ۹).

در میان حدیث‌شناسان مشهور است که دستیابی به استنباط معتبر در کاوش‌های نقلی حدیثی دو نوع بررسی را می‌طلبد: انتساب (سند و صدور) و کشف مراد واقعی (دلالت و محتوا). مسئله احراز هویت صدور حدیث به معیارها و قواعد وثاقت‌سنجی راویان ارجاع داده می‌شود؛ اما بسیاری از روایات، آحاد ظنی هستند. آیا این‌گونه روایات در کلام و مسائل اعتقادی کارایی دارند؟ در این باره میان متکلمان شیعه اختلاف است. برخی به‌کارگیری اخبار آحاد را در هر حوزه فاقد اعتبار می‌دانند. برخی آن را تنها در حوزه فقه مؤثر می‌دانند و برخی در حوزه کلام قائل به تفصیل شده‌اند. در اموری که شناخت و معرفت به آن واجب است، مانند شناخت خدا ظن را فاقد اعتبار و در جزئیات ظن خاص را معتبر می‌دانند (در این باره ر.ک: موسوی و بهشتی‌مهر، ۱۴۰۲: ۶۱-۶۲). برخی در استناد به خبر، به دانش رجالی چندان تمسک نمی‌کنند، بلکه معیار و اعتبار نزد ایشان همراهی و هماهنگی یک روایت با دلایل معتبر و علم‌آور (مانند قرآن، اخبار متواتر، براهین عقلی و فطری) است. از این رو، گاه به خبر واحد از راوی غیرثقه یا حتی غیرامامی تمسک می‌کنند؛ زیرا یقینی‌بودن مضمون برایشان ملاک است و چه‌بسا خبر واحد به انضمام قرائن، این معیار را به دست دهد (ر.ک: کریمی، ۱۳۹۴: ۱۱).

چشم‌انداز و رویکرد در این مقاله اثبات و استدلال بر مسائل کلامی نیست، بلکه نویسنده بر آن است تا احادیثی با سند سلسله‌الذهب با رویکرد اعتقادی را با تکیه بر عیون/اخبار/الرضا بیابد، به شماره درآورد و با مطالعه کمیّت و آمار این نوع احادیث به نتایجی برآمده از تحلیل آماری و محتوایی آن احادیث دست یابد (جهت معرفتی و آشنایی با این نوع حدیث، ر.ک: موسوی و بهشتی‌مهر، ۱۴۰۲: ۶۴-۶۵). برای فهم و دریافت درست از تاریخ و معارف امام هشتم به طور جامع و اختصاصی کتابی در این سطح و با این اعتبار وجود ندارد. از این رو تا کنون بهره‌برداری زیادی از این کتاب در قالب شرح، ترجمه و مقالات با محتوای تحلیلی فرمایش‌های امام رضا به‌ویژه در مسئله توحید و امامت انجام گرفته است. اما تتبع در این کتاب، با محوریت و تمرکز بر این نوع احادیث تا کنون صورت نگرفته است.

سلسله‌الذهب‌ها در صورت اعتبارسنجی سند آن‌ها در بخش راویان غیر معصوم، از یقینی‌ترین و ارزشمندترین روایات ما هستند که این، اعتماد به آن‌ها را موجه می‌سازد و پژوهش آماری به انضمام تحلیل حول این احادیث، به تأیید و غنی‌سازی ادله و مستندات نقلی کلام شیعی می‌انجامد. افزون بر آن، تأیید محکمی بر قدمت و اصالت اعتقادات شیعه از دوره حضور ائمه است. همچنین قدمت و پی‌درپی نقل شدن آموزه‌ها، نشان از اهمیّت آن‌ها نزد ائمه دارد.

در مروری که به این منظور بر عیون اخبارالرضا صورت گرفت، کل روایات با این ویژگی احصا شد. این روایات از حیث محتوا در انواع مختلف اعتقادی و غیراعتقادی قرار دارند. بررسی گونه غیراعتقادی روایات در حیطه و غایت این پژوهش نیست. اما گونه اعتقادی، به جهت فراوانی روایات در زمینه امامت، روایات مربوط به آن در مقاله جداگانه از نگارنده مورد بررسی قرار گرفت (تحقیقات کلامی، سال ۱۱، ش ۴۰). در مقاله حاضر، احادیث، در دیگر موضوع‌های اعتقادی از قبیل ایمان، توحید و صفات خداوند، صفات و جایگاه رسول اکرم ﷺ، ملائکه و دیگر مسائل مرتبط بررسی می‌شود. شیوه کار بدین صورت است که پس از نمایش روایات در یک نگاه، محتوای روایات توصیف شده، سپس بررسی تحلیلی در دو بخش آماری و محتوایی صورت می‌گیرد.

۴. نمایش جدولی احادیث سلسله‌الذهب اعتقادی (غیر از موضوع امامت) در عیون اخبارالرضا

نمایش نموداری روایات که در آن، موضوع، تعداد، شروع و خاتمه روایت در یک نگاه قابل مشاهده است، بررسی و تحلیل آماری و محتوایی را سهولت می‌بخشد. این روایات در موضوع‌های مختلف اعتقادی از عیون اخبارالرضا با مشخصات کتاب‌شناختی زیر، گردآوری و معرفی شده‌اند: صدوق، ۱۳۸۰، جلد اول و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

موضوع روایت	تعداد احادیث	شروع سند	آدرس حدیث	ختم سند
ایمان	۱۳	امام رضا (۱۲ حدیث)	ج ۱. ۱۱. ۴۲؛ ج ۲. ۱۱. ۳۵؛ ج ۳. ۲۲	خداوند
			ج ۴. ۲. ۴؛ ج ۵. ۶؛ ج ۶. ۳۱؛ ج ۷. ۱۷	پیامبر
			ج ۱۱. ۳۳	امام علی
			ج ۲۴. ۱	امام حسین
	۱	امام حسن عسکری (۱ حدیث)	ج ۱. ۲۸؛ ج ۴۰	پیامبر

موضوع روایت	تعداد احادیث	شروع سند	أدرس حدیث	ختم سند
منزلت مؤمن	۱۰	امام عسکری (۱ حدیث)	ج ۱. ب ۲۸. (ح ۹)	امام کاظم
		امام رضا (۹ حدیث)	ج ۱. ب ۲۸. (ح ۷۹)	امام صادق
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۳۳، ۵۷، ۵۸، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۲۵۰، ۳۲۸)	پیامبر
توحید	۱۰	امام جواد (۱ حدیث)	ج ۱. ب ۲۸. (ح ۳۲)	امام کاظم
		امام رضا (۹ حدیث)	ج ۲. ب ۳۷. (ح ۱، ۲، ۳، ۴، ۳۹، ۲)	خداوند
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۶۶، ۷۵، ۲۸۱، ۳۵، ۶)	پیامبر
توصیف خداوند	۵	امام رضا (۴ حدیث)	ج ۱. ب ۱۱. (ح ۱۵، ۴۰)	امام علی
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۱۷۲)	امام حسین
			ج ۱. ب ۳۰. (ح ۵)	امام کاظم
		امام عسکری (۱ حدیث)	ج ۱. ب ۱۱. (ح ۳۶)	امام سجاده
علم الهی	۱	امام عسکری	ج ۱. ب ۳۰. (ح ۲۹)	امام علی
هدفمندی آفرینش	۱	امام عسکری	ج ۱. ب ۳۰. (ح ۲۹)	امیرالمومنین
قضا و قدر الهی	۶	امام رضا	ج ۱. ب ۱۱. (ح ۴۲)	خداوند
			ج ۱. ب ۱۱. (ح ۳۹، ۱۳، ۱، ص ۳۶۷)؛	پیامبر
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۴۴)	
			ج ۱. ب ۱۱. (ح ۴۴)	امیرالمومنین
جایگاه و مرتبه پیامبر	۱۵	امام سجاده (۲ حدیث)	ج ۱. ب ۶. (ح ۳۳، ۲۵، ۱ (ب))	پیامبر
		امام صادق (۲ حدیث)	ج ۱. ب ۶. (ح ۱۸)	پیامبر
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۱۹۱)	خداوند
		امام رضا (۱۱ حدیث)	ج ۱. ب ۲۶. (ح ۲۲)؛ ج ۲. ب ۳۱. (ح ۴، ۷، ۱۲، ۴۹، ۷۸، ۲۵۲، ۳۰۰)	پیامبر
			ج ۱. ب ۲۹. (ح ۱)	امام حسن
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۱۶۹)	امام سجاده
			ج ۲. ب ۳۱. (ح ۳۲۰)	امام باقر
علم پیامبر	۱۰	امام باقر (۱ حدیث)	ج ۲. ب ۶۶. (ح ۱۴)	پیامبر
		امام صادق (۱ حدیث)	ج ۲. ب ۶۶. (ح ۴)	
		امام رضا (۸ حدیث)	ج ۲. ب ۳۱. (ح ۲۴۴، ۲۷۰، ۲۷۸، ۲۹۴، ۲۹۹، ۳۰۴، ۳۰۸، ۳۴۳)	

موضوع روایت	تعداد احادیث	شروع سند	آدرس حدیث	ختم سند
شفاعت پیامبر	۹	امام حسین (۱ حدیث)	ج ۲. ب ۳۱. ح (۳۱۴)	پیامبر
		امام صادق (۱ حدیث)	ج ۱. ب ۶. ح (۳۲)	
		امام رضا (۷ حدیث)	ج ۱. ب ۱۱. ح (۲۵)، ج ۲. ب ۲۶. ح (۱۷)، ج ۲. ب ۳۱. ح (۵)، ج ۲. ب ۶۶. ح (۳۳)	
امام علی			ج ۲. ب ۳۱. ح (۲۹۳)	امام علی
مقام حضرت زهرا	۱۰	امام رضا	ج ۱. ب ۲۱. ح (۲)، ج ۲. ب ۳۱. ح (۶)، ج ۳۸. ۵۵، ۱۷۴، ۱۷۶، ۲۳۶، ۲۵۲، ۲۶۵	پیامبر
			ج ۱. ب ۲۱. ح (۱)	امام علی
دادخواهی حضرت زهرا	۱	امام رضا	ج ۱. ب ۳۰. ح (۲۱)	پیامبر
نبردهای حضرت علی	۳	امام رضا	ج ۱. ب ۲۸. ح (۲۲)	پیامبر
			ج ۲. ب ۳۱. ح (۲۴)، ج ۲۷۶	امام علی
فرقه اثنی عشری	۲	امام سجاد	ج ۱. ب ۶. ح (۳۳)	پیامبر
		امام صادق	ج ۱. ب ۶. ح (۱۸)	
زیارت امام	۴	امام باقر (۱ حدیث)	ج ۲. ب ۶۶. ح (۱۴)	پیامبر
		امام رضا (۳ حدیث)	ج ۲. ب ۶۶. ح (۳۳)، ج ۲. ب ۳۱. ح (۱۵۹)	
			امام صادق	
صفات شیعیان	۱۴	امام حسن (۱ حدیث)	ج ۲. ب ۳۱. ح (۳۱۴)	پیامبر
		امام رضا (۱۳ حدیث)	ج ۱. ب ۲۶. ح (۲)، ج ۲. ب ۳۱. ح (۲۲)، ج ۲۰۱، ۲۱۳، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۴۲، ۳۱۴	
			ج ۱. ب ۳۰. ح (۲)	امام صادق
جایگاه برخی صحابه	۸	امام رضا (۷ حدیث)	ج ۲. ب ۳۱. ح (۵۳)، ج ۲۸۴، ۲۸۳، ۲۴۷، ۳۰۲	پیامبر
		امام عسکری (۱ حدیث)	ج ۱. ب ۲۶. ح (۴)	
مقام زید بن علی	۱	امام باقر	ج ۱، ۲۵. ح (الف))	پیامبر
جایگاه ملائکه	۶	امام رضا (۵ حدیث)	ج ۱. ب ۲۶. ح (۲)، ج ۲. ب ۳۱. ح (۴۸)، ج ۵۰ (۵۱)	پیامبر
			ج ۲. ب ۳۰. ح (۲)	امام صادق
		امام عسکری (۱ حدیث)	ج ۱. ب ۲۷. ح (۱)	پیامبر

موضوع روایت	تعداد احادیث	شروع سند	آدرس حدیث	ختم سند
راه درست دین داری	۶	امام رضا	ج ۱، ب ۳۰؛ ج ۲، ب ۳۱ (ح ۶۰، ۱۴۰، ۳۱۹)	پیامبر
شروع	۱	امام رضا	ج ۲، ب ۳۱ (۱۶۳)	امام سجّاد
غلو و تقصیر	۲	امام رضا	ج ۲، ب ۳۱؛ ج ۴۶ (ح ۱)	پیامبر
روای صادقه	۱	امام رضا	ج ۲، ب ۶۶ (ح ۱۱)	پیامبر
انسان شناسی	۱	امام رضا	ج ۲، ب ۳۱ (۱۶۶)	امام علی

۵. محتوای روایات بر اساس مسائل اعتقادی

۵-۱. ایمان

از روایاتی چند این نکات برمی آید:

(الف) **تعریف ایمان:** معرفت به قلب، اقرار به زبان و عمل به ارکان یا قول و عمل (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۲، ح ۱، ۲، ۴، ۵ و ۶؛ ۲: باب ۳۱، ح ۱۷).

(ب) **متعلّق ایمان:** از جمله متعلّقات ایمان که به آن اشاره شده است، قضا و قدر (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۴۲)، حوض کوثر، شفاعت پیامبر (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۳۵) و ایمان به خداوند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۷۷) است.

(ج) **راه رسیدن به ایمان:** پذیرش ولایت الهی است که نشانه آن، پذیرش ولایت علی و دوستی با اوست (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۸، ح ۴۰).

(د) **نشانه ایمان نداشتن:** یکی از نشانه‌های ایمان و معرفت به خدا نداشتن، تفسیر به رأی کلام خدا، تشبیه خدا به مخلوقات و قیاس در دین است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۴).

(ه) **نوع ایمان:** ایمان جبری منتفی است و آنچه ارزش دارد ایمان اختیاری است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۳۳).

(و) **احوال مؤمن:** مؤمن دارای نورانیت است و با نور الهی می‌نگرد (صدوق، ۱۳۸۰، ۳: باب ۳۱، ح ۲۵۰). چیزی نزد خداوند محبوب‌تر از مومن توبه‌کننده نیست (صدوق، ۱۳۸۰، ۳: باب ۳۱، ح ۳۳). به مؤمنی که عمل صالح انجام می‌دهد و به پیامبر و اهل بیت ایمان دارد، بشارت بهشت داده شده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۳: باب ۳۱، ح ۶۴). مؤمن در آسمان‌ها شناخته شده و نزد خداوند از ملک مقرب باکرامت‌تر است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۶۲ و ۳۳). مرگ

برای مؤمن، مانند بوییدن گل خوشبو و برای کافر، از نیش عقرب سخت تر است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۸، ح ۹). روز قیامت خداوند بر مؤمن تجلی می کند و گناهانشان را بی آن که فرشته یا پیامبری از آن آگاه شود، می آمرزد (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۵۷). شاد کردن مؤمن، مصداق حسنه است و گر چه به اندازه دانه خرمایی باشد، پاداشش بهشت است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۸، ح ۷۹). از سوی دیگر، سزای بهتان یا تحقیر مؤمن، نگه داشته شدن بر آتش و رسوا شدن در قیامت است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۸، ح ۵۸، ۶۳ و ۳۲۸).

۲-۵. توحید

کلمه «لا إله إلا الله» و اقرار خالصانه به توحید، پناهگاه الهی است که فرد را از عذاب الهی ایمن می سازد (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۷، ح ۱-۴؛ باب ۳۹، ح ۲). در مقابل، بزرگ ترین گناه کبیره شرک است. (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۸، ح ۳۲) مأموریت پیامبر در تلاش برای دعوت به توحید (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۸۱)، معادل بودن توحید با نصف دین (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۷۵)، بی حساب وارد شدن مشرک به دوزخ (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۶۶) و نخستین مورد سؤال بودن آن بعد از مرگ (صدوق، ۱۳۸۰، ج ۲: باب ۳۵، ح ۶) نکاتی است که روایات حول محور توحید، به آن پرداخته اند.

۳-۵. توصیف خداوند

الف) صفات سلبی: به فرموده امام علی در پاسخ به سوالات یک فرد یهودی، خداوند نه ظلم می کند و نه فرزند و نه شریکی دارد (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۴۰؛ ۲: باب ۳۱، ح ۱۷۲).

ب) صفات ایجابی: در خطبه ای حضرت علی، خداوند را با صفاتی مانند وحدانیت، ازلیت، ابدیت، تجرد، بی انتهای، فوق ادراک بشر، عظمت و کبریایی، احاطه خداوند، اتقان صنع و ربوبیت توصیف می کند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۱۵). همچنین امام سجاد در توضیح آیاتی، حکمت و عظمت خداوند را در زیبایی ها، تناسب، اتقان و اسرار هستی و آفرینش می نمایاند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۳۶). عذاب خداوند، برای عده ای دیگر رحمت است؛ مانند آتش جهنم که عذاب کافر و رحمت نگهبانان دوزخ است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۵).

۴-۵. علم الهی

خداوند به تمام مصالح آفرینش علم دارد (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۲۹).

۵-۵. هدمندبودن آفرینش

آفرینش همه موجودات، در جهت مصالح انسان است و هدف از آن اندیشیدن و به دست آوردن رضایت خداوند است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۲۹).

۵-۶. قضا و قدر الهی

برخی روایات، بیانگر مسئله بداء و ارتباط آن با قضا و قدر و محو و اثبات اند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: ۳۶۷، باب ۱۳، ح ۱). بنا بر برخی روایات، مقادیر و تدابیر خداوند دو هزار سال پیش از خلقت آدم مقدر شده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۳۹؛ ۲: باب ۳۱، ح ۴۴). اهمیت رضایت و ایمان به قضا و قدر الهی به قدری است که خداوند می فرماید: «اگر کسی به آن رضایت و ایمان ندارد، خدایی دیگر برای خود اختیار کند.» به فرموده پیامبر، در هر قضای الهی، خیری برای مؤمن است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۴۲). در روایت دیگر، قضا و قدر محتوم و غیرمحتوم و نیز ارتباط مکلف و مختار بودن انسان بیان شده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۳۸). در روایت دیگر، رابطه واجبات، محرمات و مستحبات با امر و رضایت و قضا و قدر خداوند سنجیده شده است. هر سه بنا بر قضا و قدر و مشیت و علم خدا هستند؛ اما واجبات، به فرمان و رضایت خدا هم هستند. مستحبات به رضایت خدا هستند، نه به فرمان خدا. معاصی، نه به فرمان و نه به رضایت خدا هستند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۴۴).

۵-۷. جایگاه و مرتبه پیامبر

مقام پیامبر چنان رفیع است که اذیت او، اذیت خداوند و سبب لعن بزرگ خداوند است (ج ۱، باب ۲۵، ح ۱ (ب)). پیامبر، حجت خدا بر مردم است. خداوند برتر و باکرامت تر از او را نیافریده است و بهشت برای پیروان و جهنم برای مخالفان پیامبر آفریده شده است (ج ۱، باب ۲۶، ح ۲۲). پیامبر بهترین فرزند آدم، نخستین مرتبه مخلوقات، برگزیده خداوند از میان اهل زمین به عنوان حبیب، خلیل و صفیّ، و خیرالاولین و آخرین است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۷۸، ۲۵۲، ۳۰۰، ۱۹۱ و ۱۲). پذیرش عمل انسان مستقیم با اقرار به توحید و رسالت او گره خورده است (همان، ح ۱۹۱). در روایتی، برخی صفات خلقی و خلقی پیامبر که در بردارنده حسن صورت و سیرت ایشان است، بیان شده است (ج ۱، باب ۲۹، ح ۱). امت این پیامبر زیر لوای ۱۲ امام، امت ناجیه است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۶، ح ۱۸ و ۳۳). حق کسی به گردن او نیست. به آب وضویش تبرک جسته می شد. در قیامت از عزّت و کرامت الهی و از مقام شفاعت برخوردار است

(صدوق، ۱۳۸۰، ح: ۱، ۱۶۹، ۳۲۰، ۷ و ۴) و خداوند مرکبی بسیار زیبا از مرکب‌های بهشت را برای او مستخر ساخته است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۴۹).

۸-۵. علم پیامبر

پیامبر شهر علم و خزانه العلم است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۱، ح: ۲۹۹، ۳۴۳). تدفین فرزندی از پیامبر در خراسان (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۶۶، ح: ۴ و ۱۴)، به استضعاف کشیده شدن بنی هاشم (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۴۴)، کشته شدن عمار توسط گروه ستم‌کار (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۷۰)، بدترین امت، قاتل امام حسین (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۷۸)، قیام مردی از فرزندان حسین و گستراندن عدل بر روی زمین، چنانکه از ظلم پر شده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۹۴)، رخ نمودن کینه‌ها بعد از پیامبر نسبت به امام علی، منع حق و اعمال حيله و خیانت به او و پیروی مردمان خوب و بد از آن (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۳۰۴ و ۳۰۸)، از جمله مواردی است که پیامبر از آن خبر داده است.

۹-۵. شفاعت پیامبر

برخی روایات بیانگر این نکته هستند که شفاعت پیامبر، منکران اهل بیت (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۶، ح: ۳۲)، منکران حوض کوثر (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح: ۳۵)، تکذیب‌کننده شفاعت (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح: ۳۵ و ۲: باب ۳۱، ح: ۲۹۳) و قاتلان امام حسین (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۵) را شامل نمی‌شود. در مقابل، شیعیان علی علیه السلام (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۳۱۴)، اکرام‌کننده، یاری‌گر، مدافع و دوستدار اهل بیت با قلب و زبان (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۴؛ ۱: باب ۲۶، ح: ۱۷ و ۱۷) و زائر امام رضا (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۶۶، ح: ۳۳) مورد شفاعت هستند. مرتکبین کبیره از میان امت نیز مشمول شفاعت هستند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح: ۳۵).

۱۰-۵. مقام حضرت زهرا

حضرت زهرا، پاکدامن (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۶۵) و بهترین زنان اهل زمین (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۵۲) است. تزویج او به امر الهی بوده است و تنها علی کفو اوست (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۲۲۶؛ ۱: باب ۲۱، ح: ۲). مقام او چنان است که رضایت و غضب الهی به رضایت و غضب او بسته است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۶ و ۱۷۶) و آتش دوزخ بر او، فرزندان و دوستدارانش حرام است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح: ۱۷۴ و ۲۶۵).

بهشت مشتاق او و علی است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۱، ح ۱) و در قیامت با هیبت و شکوهی خاص محشور و از میان خلائق، عبور می‌کند و وارد بهشت می‌شود (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۳۸ و ۵۵).

۱۱-۵. دادخواهی حضرت زهرا

حضرت زهرا در روز قیامت از خداوند حکمیت بین او و قاتل فرزندش را طلب می‌کند و خداوند انجام می‌دهد (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۲۱؛ ۲: باب ۳۱، ح ۶).

۱۲-۵. نبردهای حضرت علی

اهل صفین ملعون و مقاتلان با حضرت، اهل آتش هستند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۷۶؛ ۱: باب ۲۸، ح ۲۲) و علی علیه السلام، مأمور به نبرد با ناکثین، قاسطین و مارقین بود (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۴۱).

۱۳-۵. فرقه اثنی عشری

اُمّت پیامبر که اولشان پیامبر و دوازده امام بعد از او و عیسی مسیح آخرشان است، اُمّت ناجیه است. غیر این فرقه هلاک هستند، نه ایشان از پیامبر و نه پیامبر از ایشان است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۶، ح ۱۸ و ۳۳).

۱۴-۵. زیارت امام

خداوند بهشت را بر زائر امام رضا واجب و جهنم را بر او حرام می‌سازد، غم او را می‌زداید و گناهان او را می‌آمرزد. همچنین مورد شفاعت ائمه قرار می‌گیرد (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۶۶، ح ۴، ۱۴ و ۳۳). زائر با معرفت به حقّ امام حسین، در علّین جای خواهد داشت (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۱۵۹).

۱۵-۵. صفات و جایگاه شیعیان و دوستداران علی

دوست‌داران حقیقی حضرت به صفاتی مانند اهل دیانت، ورع، تواضع، دارای چشم‌های خاشع و قلب‌های لرزان از یاد خدا، معرفت به حقّ ولایت حضرت و... توصیف شده‌اند؛ همچنین به دوست‌داران حضرت نوید خوش‌عاقبتی و به مبغضین و تکذیب‌کنندگان وعید بدحالی و بدعاقبتی داده شده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۶، ح ۲۱). از پاداش‌ها و افتخارات شیعیان علی این است که ایشان از رستگارانند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۰۱)، مشمول غفران الهی و

شفاعت پیامبرند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۱۸۲ و ۳۱۴؛ ۱: باب ۲۶، ح ۲)، برگ‌های همان اصل و درختی هستند که پیامبر و علی از آن خلق شده‌اند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۳۳ و ۳۴۲)، در قیامت سیراب (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۳۸) و دارای جایگاه بزرگ هستند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۳۲)، حسابشان با ائمه است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۱۳) و با پیامبر و حضرت علی همراهی دارند. (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۱۵) پیامبر در حق موالیان و یاوران علی دعا فرموده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۲۷) و در آن دنیا مشمول شفاعت پیامبر خواهند بود. (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۳۱۴) ملائکه درودفرستندگان، خادمان و استغفارکنندگان دوستداران اهل بیت و ولایت‌مداران امام علی هستند و خداوند پاداش خود را بر شیعیان واجب ساخته است. (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۶، ح ۲۱ و ۲۲) نور مؤمنین دوست‌دار اهل بیت، درخشنده‌تر از انوار ستارگان در آسمان‌هاست (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۲).

۱۶-۵. جایگاه برخی صحابه نزد پیامبر

علاوه بر علی سه نفر از صحابه (سلمان، ابوذر، مقداد) به امر خداوند محبوب پیامبر هستند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۵۳)؛ همچنین پیامبر بشارت می‌دهد که بهشت مشتاق علی، عمار، سلمان، ابوذر و مقداد است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۳۰۷). پیامبر، حمزه و عباس را بهترین عموی خود (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۴۷)، سلمان را از اهل بیت (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۸۳)، ابوذر را صدیق این امت (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۸۴)، عمار را برحق و گروه مقابل عمار را مرتد (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۳۰۲) معرفی می‌کند. پیامبر با دیدن پسرعمویش جعفر بن ابیطالب مسرور شد، به استقبال او رفت، روی او را بوسید و اشک شوق ریخت (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۶، ح ۴). ایشان در روایتی بغض بنی‌هاشم را نشانه نفاق دانسته است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۳۹).

۱۷-۵. مقام زید بن علی بن الحسین

پیامبر خبر داده است که مردی از فرزندان حسین خارج می‌شود که نامش زید است. روز قیامت او و یارانش با چهره‌ای نورانی بی‌حساب وارد بهشت می‌شوند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۵، ح ۱، الف).

۱۸-۵. ملائکه

ملائکه فرستادگان خدا و دارای شأن بزرگ هستند. کفر از ایشان نارواست. آنان برگزیدگان خدا

هستند؛ زیرا عملی انجام نمی‌دهند که بدان سبب از ولایت الهی خارج شوند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۷، ح ۱). آنان حاملان عرش و تسبیح‌کننده خداوند، خادمان اهل بیت و شیعیان آن‌ها هستند و برای ایمان‌آوردگان به ولایت علی استغفار می‌کنند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۲۶، ح ۲۲). مدبرات از میان ملائکه چهار تا هستند: جبرئیل، میکائیل، اسرافیل و ملک الموت. اینان نظاره‌گر زمین و اهلس در تمام نقاط هستند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۲). ملک الموت بسیار بزرگ و مسلط بر شرق و غرب است، لوحی در دست اوست و به آن نگاه می‌کند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۴۸). همه ایشان، طعم مرگ را می‌چشند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۵۰ و ۵۱).

۱۹-۵. راه درست دین‌داری

یکی از نگرانی‌های پیامبر بر ما سبک‌شمردن دین است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۱۴۰)؛ اما راه دیانت و التزام به دین طریق پیامبر و وحی الهی است و گرویدن به دین از غیر این راه، فنا، گمراهی و شرک در پی دارد (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۳۰، ح ۲۲) و بدعت در دین مورد آمرزش نیست (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۶۰)؛ همچنان‌که پیامبر نیز ابا دارد که بدعتی در دین ایجاد کند (صدوق، ۱۳۸۰، ۱: باب ۱۱، ح ۳۳). جدال در دین موجب لعن است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۸۸) و انجام موجبات خشم الهی به ازای خشنود ساختن حاکم و سلطان، سبب خروج از دین می‌گردد (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۳۱۹).

۲۰-۵. برخی از حکمت‌های شرور

بیماری سبب پاک‌شدن گناهان است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۱۶۳).

۲۱-۵. غلو و تقصیر

در علی مثالی از عیسی وجود دارد که ممکن است برخی در محبت یا بغض او چنان اغراق کنند که کافر شوند (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۲۶۴)؛ همچنین پیامبر نهی فرمودند از این‌که او را از حق خود بالاتر ببریم؛ چرا که او پیش از آن‌که نبی خدا باشد بنده خداست (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۴۶، ح ۱).

۲۲-۵. رؤیای صادقه

هیچ‌گاه شیطان به چهره پیامبر و هیچیک از ائمه متمثل نمی‌شود و هر کس پیامبر را در خواب زیارت کند، رؤیای او صادقه است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۶۶، ح ۱۱).

۲۳-۵. انسان شناسی

در روایتی برخی ویژگی‌های ظاهری طبیعی در مردان (مانند موی جلوی سر نداشتن یا ریش نداشتن) به خوبی یا بدی فرد ارتباط داده شده است (صدوق، ۱۳۸۰، ۲: باب ۳۱، ح ۱۶۶).

۶. تحلیل و جمع بندی

روایات جمع آوری شده به دو گونه آماری (کمی) و محتوایی (کیفی) قابل تحلیل هستند:

۱-۶. تحلیل کمی

۱. مطابق بررسی به عمل آمده مجموع احادیث سلسله الذهب در جلد اول و دوم ۴۶۰ روایت است. از این تعداد، ۲۲۹ حدیث در زمینه موضوع‌های کلامی است و ۲۳۱ حدیث در موضوع‌های مختلف دیگر است. تفکیک این احادیث برحسب جلد اول و دوم بدین شرح است: ۹۷ حدیث در جلد اول و ۳۶۳ حدیث در جلد دوم قرار دارد. از ۹۷ حدیث در جلد اول، ۳۷ حدیث غیرکلامی (در موضوع‌های مختلف) و ۶۰ حدیث در موضوعات کلامی است و از ۳۶۳ حدیث در جلد دوم، ۱۹۴ حدیث غیرکلامی (در موضوع‌های مختلف) و ۱۶۹ حدیث در موضوع‌های کلامی است.

بدین ترتیب، ۲۲۹ حدیث سلسله الذهب کلامی داریم که در سند آن حداقل سه امام در نظر گرفته شده است. ۱۳۵ روایت از احادیث کلامی در موضوع امامت و ۹۴ روایت در دیگر موضوع‌های کلامی است. مجموع این روایات با عناوین مختلف اعتقادی افزوده ارزشمندی به ذخایر و اسناد کلام نقلی شیعه است.

۲. سرسلسله یازده روایت مختوم به خداوند است که تمامی آن‌ها از امام رضا آغاز می‌شود و دربردارنده نه معصوم است. چهار روایت در زمینه مسائل امامت و هفت روایت در دیگر موضوع‌های اعتقادی است.

۳. سه روایت دارای طولانی‌ترین سند یعنی امام عسکری تا پیامبر، دربردارنده یازده معصوم و یک روایت دربردارنده ده معصوم - از امام عسکری تا امیر مؤمنان - است.

۲-۶. تحلیل کیفی

۱. توحید، رکن رکن در نظام اعتقادی: پنج روایت سلسله الذهبی مختوم به خداوند کلمه توحید را پناهگاهی امن می‌شناساند. اول، چیزی است که در قیامت مورد سؤال قرار می‌گیرد و نقطه مقابل آن، شرک -بزرگ‌ترین گناه کبیره- است. این مضامین از نظر کمی و کیفی، بیانگر

ارزش و عظمت اعتقاد توحیدی است که مورد پذیرش همه ادیان الهی و فرق اسلامی است.

۲. **برهان اتقان صنع:** از امام عسکری با سندی متصل تا امام سجاد در تفسیر آیه ۲۲ بقره، اتقان

و زیبایی سراسر هستی و آفرینش که نمایشگر حکمت و عظمت خداوند است، بیان شده است.

۳. **اصالت و حقانیت شیعه اثنی عشری:** معرفی امام عصر، به عنوان آخرین وصی و دوازدهمین حجت از فرزندان امام حسین، پاداش های غرورآمیز و مژده های در نظر گرفته شده برای شیعیان و دوستان ائمه، تعیین نام و تعداد امامان دوازده گانه توسط پیامبر، و نیز تصریح پیامبر به هالک بودن امت های غیر اثنی عشری شاهد و تأییدی بر واقعیت و حقانیت شیعه اثنی عشری است.

۴. **پاسخ به شبهه توسل:** تأکید مکرر بر تمسک به اهل بیت، به عنوان راه نجات و پاداش هایی از نوع غم زدایی، آمرزش گناه و وجوب بهشت برای زائر امام، در روایات سلسله الذهبی، بر خوررداری پیامبر و امام از مقام شفاعت، تأییدی بر موجه بودن توسل و زیارت است.

۵. **فلسفه شرور:** بیماری یکی از مصادیق شر در دنیای مادی است. روایتی با سند سلسله الذهب در این باره که بیماری سبب پاک شدن از گناهان می شود می تواند بیانگر یکی از حکمت های شرور باشد.

۶. **حقیقت ایمان:** هفت روایت با سند سلسله الذهبی همسان و با محتوای یکسان و یا نزدیک به هم، ایمان را تعریف کرده است که بر مبنای آن، رفتار جوارحی و جوانحی هر دو در تحقق ایمان دخیل است.

۷. **پاسخ به شبهه جبر:** تصریح به نفی ایمان جبری و ارزشمند بودن ایمان اختیاری، تأییدی بر رد نظریه اشاعره در جبری بودن ایمان و کفر است. فخر رازی ذیل آیه ۹۶ صافات، ضمن نقل قول یاران اشعری خود که همه موجودات و از جمله افعال انسان به مشیت خدا حادث می شوند، معتقد است که ایمان هم از افعال انسان و به اراده خداوند است (فخر رازی، ۱۴۱۰ق، ۱۷: ۱۷۳) و ذیل آیه ۲۵۳ بقره، در مورد اختلاف افراد در ایمان و کفر و مقاتله آنها، ایجاد داعی به درگیری و مقاتله در افراد را به خدا نسبت می دهد و در ادامه می گوید که خداوند تنها آفریننده ایمان مؤمنان است. چون خداوند ایمان را از مؤمن می خواهد و هر چه را بخواهد انجام می دهد. پس اگر ایمان را از کفار می خواست در آنان ایجاد می کرد و آنان مؤمن می شدند (فخر رازی، ۱۴۱۰ق، ۶: ۲۲۰-۲۲۱)؛ اما شیعه معتقد است که خداوند خواسته است امور جهان از مجرای طبیعی خود انجام شود (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ۲: ۳۲۲-۳۲۳) و ایمانی که از حسن اختیار ناشی می شود، مورد نظر خداوند است، نه از روی جبر و اکراه (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ۱۰: ۱۲۶).

۸. گستره علم پیامبر-امام: در تعدادی از روایات سلسله‌الذهبی، ضمن اعتراف صریح امام علی به علم فراوانی که نزد اوست، پیامبر و امام در برخی زمینه‌ها اخبار و پیشگویی‌های نسبت به آینده بیان کرده‌اند که بیانگر فراگیری علم ایشان نسبت به آینده است.

۹. مرجعیت علمی پیامبر-امام: وجود ۲۳۱ حدیث سلسله‌الذهب در سایر عناوین غیرکلامی، در زمینه امورات روزه‌مره زندگی درخور توجه است. این احادیث در زمینه‌های گوناگون تغذیه، بهداشت و سلامت، خانواده، روانشناسی، اخلاق، تربیت دینی، عبادی و فقهی است. طبق شمارش به‌دست آمده در این کتاب، احادیث سلسله‌الذهب سایر عناوین با احادیث کلامی برابری تقریبی دارد. این رقم گویای آن است که مسائل فردی و اجتماعی انسان در روابطش با خود، خدا و دیگران برای امام اهمیت دارد و شأن هدایت‌گری او ایجاب می‌کند که تمام جوانب زندگی انسان را دربرگیرد. این اهمیت به قدری است که امورات گوناگون را امامی از امام دیگر (أبا عن آب) بازگو و طرح کرده‌اند. بیشتر این روایات از امام رضا شروع و به پیامبر خاتمه می‌یابد. این آمار تأییدی بر مرجعیت علمی امام، علاوه بر مرجعیت دینی و سیاسی اوست. همچنین این پیام را دارد که در نظام تعلیم و تربیت شیعی، آموزه‌ها از مجرا و کانال اهل بیت قابل دریافت است.

۱۰. روش تنزیه یا اثبات بلا تشبیه در توصیف خداوند: در دو روایت با یک مضمون و خطبه‌ای نسبتاً طولانی و نیز روایتی دیگر، امام علی و امام سجّاد خداوند را با صفاتی ایجابی و سلبی توصیف می‌کنند که می‌تواند ردّی بر روش تعطیل و تشبیه در توصیف خداوند باشد و بر روش تنزیه یا اثبات بلا تشبیه صحّه گذارد.

۱۱. دفع توهم نادرست از شخصیت زیدبن علی بن الحسین: تکریم جناب زید در فرمایش پیامبر، مؤید فضل و بزرگی مقام اوست.

۱۲. ردّ غلو و تقصیر: مضمون دو روایت از این دست روایات، در محکومیت غلو و تقصیر است؛ چرا که خطر کفر در کمین آن است.

۱۳. محکومیت خودسرانگی و بدعت در دین: تنها طریق درست دین‌داری، پیروی از وحی و شریعت نبوی است.

۱۴. پلیدی آل امیه: ملعون بودن اصحاب صفین، دادخواهی حضرت زهرا از قاتل فرزندش و انتقام خداوند از قاتل امام حسین، گواهی روشن بر محکومیت و پلیدی خاندان امیه است.

۱۵. پاسخ به مسئله عدالت صحابه: در حدود هشت روایت از روایات سلسله‌الذهبی در تمجید پیامبر از صحابه تنها نام سلمان، ابوذر، عمار، مقداد و حمزه به چشم می‌خورد و این،

نظریه تعدیل و تصویب همه صحابه را مخدوش می‌سازد.

۱۶. حضرت زهرا، سرور زنان: روایات متعدد سلسله‌الذهبی که در وصف حضرت زهرا وارد شده است، ویژه این تصریح که محور رضایت و غضب خداوند، رضایت و غضب فاطمه است؛ علاوه بر این که گویای فضل و مقام برترین او نسبت به تمام زنان است، هر گونه خصومت و تضییع حق او را ناموجه می‌نماید.

۱۷. ادبیات و فضای حاکم بر روایات این را به ذهن متبادر می‌سازد که گویا دغدغه نخست و اولویت ائمه، تقریر اثباتی و ایجابی آموزه‌ها و اندیشه‌های خود است و کم‌تر به طرح شبهات و نفی دیدگاه مخالف می‌پردازند.

نتیجه‌گیری

طبق پژوهش انجام‌شده نتایج زیر به دست آمد:

۱- در عیون اخبارالرضا، ۴۶۰ روایت سلسله‌الذهب وجود دارد که از این تعداد، ۲۲۹ روایت، در موضوع‌های کلامی و ۲۳۱ روایت در سایر موضوع‌ها است. از ۲۲۹ روایت، ۱۳۵ روایت در مسائل مربوط به امامت است و ۹۴ روایت در دیگر مسائل کلامی است.

۲- هفت روایت از ۹۴ روایت کلامی، سلسله‌الذهبی است که به خداوند ختم می‌شود که چهار مورد از آن درباره مسئله توحید است.

۳- اولویت اول ائمه آن است که دیدگاه‌های خود را در وهله نخست و به نحو ایجابی تقریر نمایند.

۴- تکرار پیاپی این آموزه‌ها از امامان مختلف بیانگر اهمیت و اصالت آن است. گرچه قطعاً شرایط زمانی، محیطی و تاریخی در شکل‌گیری، نضج و شکوفایی باورهای اعتقادی نقش و تأثیر دارد. اما این واقعیت با قول به قدمت و اصالت منشأ و ریشه باورها از زمان ائمه، منافات ندارد. ریشه و خاستگاه یک باور متفاوت از بسط و شکوفایی آن است.

منابع

قرآن کریم.

۱. نهج البلاغه، شریف رضی، (۱۳۸۹)، ترجمه: محمد دشتی، قم: بوستان کتاب.
۲. ابن سینا، حسین، (۱۳۷۶)، الشفاء (الهیات)، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۳. الهیات نجات، قم، بوستان کتاب.

۳. ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۳۶۷)، *اقبال الاعمال*، چاپ دوم، گردآورنده: محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۴. _____، (۱۴۱۱ق)، *مهج الدعوات و منهج العبادات*، قم، دار الذخائر.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت، دار صادر.
۶. اربلی، علی بن عیسی، (۱۳۸۱ق)، *کشف الغمّة فی معرفة الأئمة علیهم السلام*، تبریز، نشر بنی هاشمی.
۷. امین عاملی، سید محسن، (۱۴۰۶ق)، *اعیان الشیعة*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
۸. اوجبی، علی، (۱۳۷۵)، *کلام جدید در گذر اندیشه‌ها*، تهران، مؤسسه فرهنگی اندیشه معاصر.
۹. تهرانی، آقابزرگ، (۱۴۰۸ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، قم، اسماعیلیان.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۱)، *دین شناسی*، قم، اسراء.
۱۱. _____، (۱۳۸۳)، *توحید در قرآن*، قم، اسراء.
۱۲. _____، (۱۳۸۶)، *منزل عقل در هندسه معرفت دینی*، قم، اسراء.
۱۳. جوهری، ابونصر، (۱۴۰۷ق)، *تاج اللغة و صحاح العربیة*، چاپ چهارم، بیروت، دارالعلم للملایین.
۱۴. خزاز رازی، علی بن محمد، (۱۴۰۱ق)، *کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الاثنی عشر*، قم، بیدار.
۱۵. سلیمانی بهبهانی، عبدالرحیم و دیگران، (۱۳۹۳)، «روش شناسی کلامی شیخ صدوق»، *کلام اسلامی*، دوره ۲۲، ش ۹۲، ص ۹۹-۱۲۶.
۱۶. صدر، سید حسن، (بی تا)، *تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام*، بیروت، مطبوعات اعلی.
۱۷. صدر المتألهین، محمد، (۱۳۸۳)، *شرح اصول کافی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۸. _____، (۱۳۸۶)، *شواهد الربوبیة*، تهران، بی نا.
۱۹. _____، (۱۴۲۶ق)، *مفاتیح الغیب*، تهران، مولی.
۲۰. صدوق، علی بن بابویه، (۱۳۹۸ق)، *التوحید*، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
۲۱. _____، (۱۳۸۰)، *عیون اخبار الرضا*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ترجمه: علی اکبر غفاری و حمیدرضا مستفید.
۲۲. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۷۵)، *قرآن در اسلام*، قم، دفتر انتشارات جامعه مدرسین.
۲۳. _____، (۱۳۷۹)، *شیعه در اسلام*، چاپ پانزدهم، قم، انتشارات اسلامی.
۲۴. _____، (۱۴۱۷ق)، *المیزان*، چاپ پنجم، قم، مکتبه النشر الاسلامی.
۲۵. _____، (۱۳۹۳ق)، *المیزان*، قم، اسماعیلیان.
۲۶. طبرسی، ابومنصور، (۱۴۰۳ق)، *الاحتجاج*، مشهد، نشر المرتضی.
۲۷. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ق)، *فهرست کتب الشیعة و اصولهم*، قم، مکتبه محقق طباطبایی.
۲۸. فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۱۰ق)، *التفسیر الکبیر*، بیروت، دارالفکر.
۲۹. کریمی مهدی، (۱۳۹۴)، «کار بست نقل در علم کلام از دیدگاه ابن میثم بحرانی»، *حکمت اسلامی*، سال

- دوم، ش ۲، ص ۱۰۶-۱۲۸.
۳۰. کریمی، مهدی و رضا برنجکار، (۱۳۹۳)، «روش کلام نقلی از دیدگاه سید بن طاووس»، آینه معرفت، ش ۳۹، ص ۸۳-۱۰۰.
۳۱. کشی، محمد بن عمر، (۱۳۸۲)، اختیار معرفه الرجال، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۳۳. گنجور، مهدی، (۱۳۹۸)، «روش شناسی کلام فلسفی در اندیشه ابن میثم بحرانی»، الهیات تطبیقی، سال دهم، ش ۲۲، ص ۹۳-۱۰۶.
۳۴. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، چاپ دوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۵. _____، (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول، چاپ دوم، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۳۶. مدیر شانه چی، کاظم، (۱۳۷۷)، تاریخ حدیث، تهران، سمت.
۳۷. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۶)، مجموعه آثار، تهران، صدرا.
۳۸. _____، (۱۳۸۹)، کلیات علوم اسلامی، تهران، صدرا.
۳۹. مفید، محمد بن نعمان، (۱۴۱۳ق)، تصحیح الاعتقادات الامامیه، قم، المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
۴۰. موسوی، سیده منا و احمد بهشتی مهر، (۱۴۰۲)، «بررسی آماری تحلیلی احادیث سلسله الذهاب اعتقادی در عیون اخبار الرضا با تکیه بر امامت»، تحقیقات کلامی، سال یازدهم، ش ۴۰، ص ۵۷-۸۱.
۴۱. مهرنیا، حسن و عبدالرحیم حسینی و موسی بیات، (۱۳۹۸)، «تحلیل و بررسی رابطه عقل و نقل در اندیشه کلامی شیخ صدوق»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ش ۱، ص ۱۱۷-۱۳۸.
۴۲. نجاشی، احمد بن علی، (۱۳۶۵)، رجال، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
۴۳. نصر، سید حسین و لیمن الیور، (۱۳۸۳)، تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه: جمعی از استادان فلسفه، تهران، انتشارات حکمت.